

„Nem lett volna másképp belőle szép mese”

Népiesség, műfaj, stílus Arany János Rózsa és Ibolya című munkájában*

1. Bevezetés. Jelen tanulmány célja, hogy Arany János korai verses meséje, a Rózsa és Ibolya értelmezése révén rámutasson arra, hogy a népiesség fogalmát, a népiesség programjához kapcsolódó szövegeket a nyelvi megformáltság, illetve a nyelv használatba vételének tipikus módozatai felől vizsgálva is érdemes újragondolni, csatlakozva ezzel az irodalomtudományban és a folklorisztikában eredményesen megindult átértelmezés folyamatához (vö. KOROMPAY H. 1998; MILBACHER 2000; KULIN 2001; MARGÓCSY 2005; SZEGEDY-MASZÁK 2007; GULYÁS 2010; MIKOS 2015). Elemzésem funkcionális, kognitív nyelvészeti kiindulópontból arra a kérdésre koncentrálok, hogy e népmeseként megnevezett munka nyelvi megoldásai hogyan járulnak hozzá a népies jelleg és a műfaji minőség kidolgozásához. Emellett kitérek arra is, hogy a munka fogadtatásának, recepciójának, illetve Arany saját művéhez való viszonyulásának ellentmondásai összefüggésbe hozhatók-e a népiességnak a szövegből kiolvasható értelmezésével.

Az elemzett mű kiválasztásában szerepet játszott, hogy Aranyknak ez a nyomtatásban elsőként megjelent írása sajátos helyet foglal el alkotói önreflexiójában és munkáinak fogadtatástörténetében egyaránt. A korabeli kritikában és a későbbi recepcióban is keresi a helyét, megbújik a Toldi sikerének árnyékában, mégis szövegszerűen ismert, népszerű, a gyerekirodalmi kánon részeként diafilmek, bábjátékok visszatérő tárgya, számtalan, gyermekek számára készült, illusztrált kiadásban megjelenő szöveg. Nyelvi, poétikai megalkotottsága és folklorizálódása, a népköltészetbe való korai visszavándorlása a szöveggköziség sajátos dimenzióival, az írásbeliség és a szóbeliség kölcsönviszonyára vonatkozó kérdésekkel hozható párbeszédbe. A szerzőhöz köthető népmese megalkotása ráadásul a mese mint műfaj történetének kiemelt mozzanata, így a Rózsa és Ibolya szövege alkalmas lehet egyes műfajelméleti kérdések felvetésére is. Arany munkásságát tekintve emellett a változatosság, a sokszínűség irányából is érdekesnek tűnik ez a munka, ugyanis a könnyeddé, egyszerűvé imitált elbeszélői hang fontos összetevője az aranyí életmű stílusbeli komplexitásának, többdimenziójú nyelvének és poétikájának.

Az elmúlt években éppen egyes, a fentiekben kiemelt tényező miatt kapott figyelmet ez a mese a folklorisztikában és az irodalomtudományban. GULYÁS JUDIT (2010) alapos filológiai munkája feltárja a népmese szerepét a korszakban, az Arany-művet egy olyan kísérlet részének tekintve, amely a népdal szépirodalmi

* A tanulmány az OTKA 100717 (Funkcionális nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült. Köszönettel tartozom SIMON GÁBORNAK a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért, értékes meglátásaiért. A munkát dédnagyapám, ÓVÁRY ZOLTÁN emlékének ajánlom, a családi hagyományban is eleven, a Rózsa és Ibolyáról írt doktori értekezése okán.

meghonosodásának mintájára a folklóreepika egyik műfajaként a tündérmesét is a szépirodalmi műfajok közé kívánja bevezetni. HERMANN ZOLTÁN (2012) pedig egyenesen a népiesség programjának allegóriájaként olvassa ezt a mesét.

2. Az irodalmi népiesség újraértelmezésének lehetőségei, a népiesség mint imitáció értelmezése. A népiesség fogalmáról szóló irodalomelméleti és folklorisztikai diskurzusban az utóbbi időben a nép és a népköltészet jelenségének összetettsége és változékonysága (KOROMPAY H. 1998; KULIN 2001; MARGÓCSY 2005; SZEGEDY-MASZÁK 2007) hangsúlyossá vált. Háttérbe szorult a népiesség társadalomtörténeti, a demokratizálódás ideológiájára épülő értelmezése (vö. KŐSZEGHY 1989), és megfogalmazódott a hagyományközösség megteremtésére irányuló törekvésnek való interpretáció lehetősége (S. VARGA 2005). Emellett előtérbe kerültek azok a korábban elhanyagolt mozzanatok is, hogy a népiesség kérdése összefügg a magas és póriás kultúra találkozásának ellentmondásaival, az akkulturáció fogalmával (MILBACHER 2000), illetve a szóbeliség és az írásbeliség közötti átmenet jelenségével (SZEGEDY-MASZÁK 2007; TARJÁNYI 2013), a kelet-európai közegben a népköltészetet a nemzetivel azonosító felfogással nehezítve az átmenet jelenségének magyarázatát (vö. KÜLLÖS 2004).

A 19. század közepén, a népiesség eszményének jegyében megszülető szövegek nyelvi, stílusbeli sajátosságait vizsgálva fontos annak a szellemi közegnek a megértése, amelyben a népköltészet mint a specifikus nemzeti szöveg-hagyomány hordozója sajátos érték-ként jelenik meg, ezért a szóbeliségben élő szöveganyagot egy hagyományközösségre épülő nemzeti irodalom létrejötte érdekében igyekszik az írásbeliségbe integrálni. Ez a folyamat az irodalom stílusbeli és poétikai konvencióira nézve a népköltészet mintaszerepét eredményezi, ezáltal új műfajok szépirodalmi megjelenéséhez és megmérettetéséhez járulva hozzá (vö. GULYÁS 2010: 7–8). Ezzel párhuzamosan azonban – reflektálttá téve a népi és nem népi dinamikus kölcsönviszonyát – idealizálja, a póriás hagyományának egy részétől meg is fosztja a népköltészetet (vö. MILBACHER 2000).

A népköltészet sajátos mintaszerepe, a népiesnek tartott szövegek megalakotottsága felveti e szövegek stílusimitációként való értelmezésének gondolatát. TARJÁNYI (2013: 276–297) a balladák kapcsán eredményesen aknázza ki az imitációelméleti megközelítés lehetőségét, véleményem szerint azonban ez az elképzelés Arany népies jellegű munkái mindegyikére nézve érvényesíthető, és nagyban hozzájárulhat a Rózsa és Ibolya szerepének átértékeléséhez is.

Ha a 19. század közepének népies szövegeit stílus- és műfajimitációként értelmezzük, az összhangba hozható a HORVÁTH JÁNOS-i értelmezéssel is, ugyanis ő a romantika népiességében az ösztönszerű népiestől elszakadó, a szándékosság mozzanatát mutató jelleget meghatározónak látja (1927/1978: 10; vö. MILBACHER 2000: 27; TARJÁNYI 2013: 291).

Az imitáció fogalma a műfaji és stílusmintákhoz való olyan viszonyulásként értelmezhető, amelyben az eredetihez való igazodás, utánzás szándéka a mintától való eltávolodás, reflexivitás igényével is együtt jár. Az imitáció művelete a népiesség tekintetében a műfaj, a stílus és az élőbeszédszerűség mintájával kapcsolatban egyaránt működésbe lép. Elemzésemben igyekszem arra is rámutatni, hogy a vizs-

gált szövegben ez a három imitációs aktus összekapcsolódik, együttesen érvényesül, de megvalósulásukat tekintve akár feszültségviszonyba is kerülhet egymással.

A műfajnak mint a társas megismerés egyik alapkategóriájának (vö. SIMON 2017) az imitációja a műfajra irányuló, az írásbeliségbe integráló szándékhoz kapcsolódva hatással lehet a megismerő közösség szerveződésére, átalakítva a közösségben begyakorlott, a műfaji mintákban rögzített világleképezési, megismerési módok lehetőségeit is. A népiesség ebben az értelemben kultúraalkotó műveletek sorát is jelenti, ezáltal pedig az imitáció fogalma irányából történő értelmezés a társadalomtörténeti, ideológiai megközelítésekkel is párbeszédbe léphet.

Mivel az egyes műfajok kognitív sémájának integrálása konkrét szövegek megalkotásán keresztül valósulhat meg, a műfajokat pedig nyelvi tényezők, stílusmintázatok is meghatározzák, ennek a folyamatnak a stílus imitációja is részét jelenti. A népmese műfaja esetében mindemellett olyan szövegekről van szó, amelyek alapvető mintái a szóbeliségben alakultak ki, ezért a szóbeli kultúrára jellemző sajátosságokhoz való viszonyulás is részét képezi az imitációs folyamatnak, részben éppen a stílusimitáció révén, részben azonban túlmutatva azon, az elbeszélés szituációjának kontextuális megképzését is magában foglalva.

3. A népiesség mint műfaj- és stílusimitáció a Rózsa és Ibolyában. A költő verses meséjéhez kapcsolódó reflexióiból, a levelezéséből kibontakozó értelmezéseiből és későbbi szövegjavításából egyaránt úgy tűnik, hogy fontosnak, saját népiességeszménye szempontjából is meghatározónak tartotta ezt a munkát. Egy 1847-es, Szilágyi Istvánnak írott levelében (1888: 39) így fogalmaz: „Toldi sem mindenütt tetszik nekem, az eleje igen nehézkes; sok helyett igen elszélesedik, s néhol nagyon is alant jár. Egyes sorok sok helyett numerustalanok. Akárki mit mond, én Rózsát ma is jobban szeretem”.

A népmese írása tudatos alkotói elgondolást jelez Arany életművében, a dalformára épülő népies beszédmód mellé a népköltészet elbeszélő műfajainak irodalmiasítási szándéka érvényesült a műfajválasztásában. A korabeli kritika ugyan a Toldi sikere mellett alig értékeltte ezt a munkát, Arany továbbra is dolgozott a mesei téma nyelvi kimunkálásán. 1853–54-ből ismeretes például egy töredéke Rózsa és Ibolya címmel, amely egy teljesen eltérő szövegváltozat, eltérő ritmusban, csak a történet kezdetét dolgozva ki. Összegyűjtött művei közé ugyan nem válogatja be az eredeti munkát, azonban a későbbiekben is dolgozik rajta, és az 1867-es összes műveiben nagyon sok, elsősorban a verselést érintő szövegjavítással jelenik meg újra a mese (OVÁRY é. n.).

Ha a Rózsa és Ibolya szövegét műfaj imitációs eljárás eredményeként olvasuk, amely a tündérmese műfaját az írásbeliségbe integráló szándékhoz kötődik, az átértelmezi e munka szerepét az életműben, és érthetőbbé teheti Arany hozzá való viszonyulásának változásait is.

Arany népiessége tipikusan műfaji keretekhez kötődik, a Rózsa és Ibolyában a műfajimitációs eljárások a stílus imitálásával fonódnak össze. A mesei hangvétel hatásos utánzása olyan paradoxont teremt, amelynek révén talán a kortárs kritika és a recepció ellentmondásai is könnyebben magyarázhatók. Arany meséjének könnyed, természetes megszólalásmódja ugyanis imitációs folyamat, tudatos és

összetett nyelvhasználati mód eredménye, nyelvi, poétikai erényei felismerésének elmaradása pedig ennek az imitációs jellegnek a fel nem ismeréséből is adódhat. Ebben pedig az is szerepet játszhat, hogy az elbeszélői hang egyszerűsége, lekerékíttettsége olyan sikeres utánzasként valósul meg ebben a műben, amelyben az imitációra jellemző, az eredeti, imitált diskurzustól eltávolító műveletek szerepe nem kellően hangsúlyos.

Az imitációra épülő megközelítés eredményességének képzetét erősíti, hogy azok az értelmezések viszont, amelyek Arany multidimenzionalitását, sokféleségét hangsúlyozzák, külön színeként értékelik a Rózsa és Ibolya nyelvét, felismerve az egyszerű megszólalásmód megalkotottságát (TOLNAI 1917; VOINOVICH 1938).

A cím alatt a verses mese minden kiadásában egyértelmű paratextuális utasításként olvasható a *Népmese* műfaji megjelölés. A szóbeliség és írásbeliség határán ez a megoldás azért érdekes, mert még a csupán a megőrzés szándékával lejegyzett, a költői újraírást nélkülöző népmesék esetében is, már maga a lejegyzés mozzanata alapvetően változtatja meg azt a társas cselekvésvértéket, amelynek a kivitelezésében ez a műfaj hagyományosan részt vesz. Az adott korszakban a mese műfajának még – a későbbiekben rögzült, a folklóralkotás, illetve a gyermekirodalom funkcióitól eltérő – közösségi szerepe is eleven volt (vö. GULYÁS 2010), a műfaj írásbelivé tételének egyik célja pedig éppen a használók közösségének kitágítása, illetve a hagyományközösség átrendezése is volt, amely folyamat révén maga a hagyomány, a kultúraalkotás rendje is átforgatózott.

A népmeseként való feltüntetés célja Arany esetében a műfajnak a szépirodalmi kánonba való integrálása, amely imitálás révén valósul meg. A műfaj megidézése a műfaj jelleg átfogó átvételét jelenti: a szövegben érvényesülő valóságképezési modellek tárgyalása során az elemzés igyekszik rámutatni arra is, hogy az imitáció a népmeséhez mint műfajhoz kapcsolódó megértési folyamatok működésbe hozásának szándékával is együtt jár. A mese alapfunkciója, azaz az érzelmek és életemények transzformált újraélése, amely a tündérmesében mint a képzeleti és valóságsíkok közötti váltás begyakorlásának lehetősége valósul meg, sajátos fogalmi mintázatokban mutatkozik meg, azaz a mese mint műfaj a megismerést szervező konvencióként is értelmezhető (vö. SIMON 2017).

A műfaj ugyan nem elsődlegesen nyelvi mintázatok alapján körülhatárolható kategória, de nyelvi tényezők is meghatározzák (SIMON 2017: 158–159), így az imitáció a nyelvi kidolgozás sajátosságaira is kiterjed, stílusimitáció is egyben. A magyar népiesség stílustörekvéseire nézve általánosságban is jellemző, hogy a népi hang kidolgozása tipikusan egy-egy a szóbeliségben élő műfaj szépirodalmi megvalósulásához kapcsolódik.

A népmese sikeres imitációja részben a mesélő stilizálása révén valósulhat meg. A népmese olyan megszólalásmód megalkotását igényli, amely a gyűjtött, hiteles szövegeket utólagosan autentizálja. ARANY MERÉNYI népmeseegyűjteményéről szólva a feljegyzett szövegek esetében is fontosnak tartja a stilizálást: „elmondani mesét, egészen úgy, a nép esze járása szerint, mikép ügyes paraszt mesélő elmondaná” (2012: 335).

A műfaj imitációja ebben a helyzetben olyan művelet, amely egy szóbeliségben élő formai, nyelvi, poétikai megoldáshoz az írásbeliségbe való beemelés

szándékával viszonyul. Arany tájékozottsága, hatalmas meseismerete és elméleti felkészültsége ellenére ez a mozzanat magában hordozza annak a lehetőségét is, hogy – miként az archiváló szándékú mesegyűjtemények esetében – a műfaj formálásában szerepet kap a tapasztalati jellegű műfaji tudásán túl a romantikus irodalmi kánonban kialakult műfajképzet visszavetítése is (vö. HERMANN 2012: 198).

4. Az imitáció nyelvi tényezői. A népmese imitációjának nyelvi megoldásait tekintve a Rózsa és Ibolya szövegformálásában meghatározó a rímes, ritmikus jelleg mint a tipikus műfaji sajátosságoktól eltérő, de az autentikusság képzetéhez mégis hozzájáruló formai sajátosság. A népmesejelleg megteremtéséhez véleményem szerint nagymértékben hozzájárul emellett a tündérmesékre jellemző világleképezési modell érvényesítése, a meseszöveg során kiépülő mentális terek sajátos viszonya, amely a tipikus térépítő nyelvi elemekben (vö. FAUCONNIER 1994: 16) is felismerhető. A hatásos stiláris imitációhoz emellett a laza szerkezet, az epizodikus mozzanatok megléte; az eleven, párbeszédes jelleg: indulatszavak, megszólítások; a kihagyásokra, sűrítésre épülő elbeszélésmód, a szereplők nézőpontjából való ábrázolásmód és a gazdag, népies szóláskincs is hozzájárul.

4.1. A ritmikus-rímes jelleg szerepe. A népmesészerűség nyelvi megalkotottságának tekintetében Arany megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a mesét „igazi népből fakadtnak akarja megtartani, csak a ritmusba foglalást vállalja sajátjának” (Tompával váltott, elveszett levél alapján; ÓVÁRY 1923–1924: 24). A mesét a Toldival összevető pozitív megjegyzése is elsősorban a verselésre vonatkozik, a Rózsa és Ibolya ebben a tekintetben megtestesíti Aranyt a verseléshez kapcsolódó ideálját. Összes műveinek 1867-es kiadásában nagymértékben javított szövegváltozat jelent meg, és miként ÓVÁRY ZOLTÁN tüzetes összevetése (é. n. 142–150) rámutatott, a javítások nagy része ritmikai természetű volt, a choriambus következetes érvényesítését célozta.

A verses jelleg ellenkezik ugyan a műfajhoz kapcsolódó elvárásokkal, értelmezésemben azonban ez a különbség, éppen az egyszerű lejegyzésen és dokumentáláson túlmutató, műfajimitációra törekvő szándékot jelzi, hiszen sikeres imitáció éppen a hasonlóság és a különbözőség határán jöhet létre. Ez a megoldás a szóbeliségből az írásbeliségbe vonódó műfaj esetében a szóbeliség zeneiségének, a nonverbális eszközöknek, a dialogikus előadásmódnak a kompenzációjaként is felfogható; ugyanis az orális műfajt imitáló írásbeliség így mindkét közvetítési mód poétikai lehetőségeit kiaknázza.

A mese rímes-ritmikus megformálása azonban mégis elbizonytalanítja a műfaji határokat, és ez akár a mű sikertelen fogadtatásához, az elismerés hiányához is hozzájárulhatott. Ahogy a mese egyik értelmezője megfogalmazza a műfaji jelleg és a ritmus összefüggésével kapcsolatban: „az epikai dal szava nem mesei illúziót kelt, hanem mondait” (SEBESTYÉN 1917: 187). Vagyis az imitációs kísérlet összetettségében a műfaji séma megvalósításához kapcsolódó elvárások és a szóbeliség újraalkotásának megoldásai ellentmondásba kerültek egymással.

A ritmikusan lüktető rövid sorok és a páros rímek emellett a jelentésképzésben is szerepet kapnak, ugyanis Arany szándékával összhangban hozzájárulnak „a cselekmény gyorsaságához”. A rím ugyanis alkalmas az elbeszélés sűríttségének fokozá-

sára azáltal, hogy „a rímelő nyelvi szerkezetek által szimbolizált konceptualizációk egymáshoz kapcsolását kezdeményezi” (SIMON 2014: 98), a következő részletben például a SZÍN és az ARC fogalmát a rím kapcsolja szorosabban össze:

(1) *Reggel a banyának feldagadt a képe
S mindenütt meglátszott a lovaglás kéke.*

A részben a verses jelleg révén megteremtődő, a szóbeliségre jellemző, tömörítési, implikálási stratégiákra, sűrítésre épülő elbeszélésmód a balladák hasonló megoldásait is megelőlegezi. Ahogy TARJÁNYI (2013: 279) a balladák megoldásaiban a szóbeliség és írásbeliség poétikai sajátosságainak oszcillálását tartja meghatározó nívumnak, véleményem szerint a műfaj különböző létmódjainak poétikai kiaknázása részben már ebben a mesében is megvalósul.

4.2. Mentális terek és világleképezés. A szóbeliségben hagyományozódó szövegtípusok, azaz a ma folklórműfajoknak tartott szövegek alapvető világleképező, megismerő modelleknek feleltethetők meg (TOLCSVAI NAGY 2005: 269). A népdal műfajának kognitív szempontú elemzése (BARANYINÉ 2013) rámutatott, hogy a különböző valóságtípusok mint mentális terek megképződési és összekapcsolódási módjai hozzájárulhatnak a műfaji jelleg megalkotásához.

A Rózsa és Ibolya az európai és a magyar mesehagyományban is élő szüzsék feldolgozása: a mágikus menekülés és az elfelejtett menyasszony története kapcsolódik benne össze. Mivel a mesék a világ megtapasztalásának sajátos emberi módjai, feltételezésem szerint a mese, azon belül is a tündérmese mint műfaj szintén jól körülhatárolható a benne tipikusan aktiválódó mentális terek, illetve azok egymáshoz való viszonya, átjárhatóságuk tipikus megvalósulásai révén. BARTA JÁNOS Arany epikus életművét értelmezve kiemeli, hogy a műfaji változatosság nála a „valóságtudat és világvég változatosságával” (2003: 31) kapcsolódik össze; a Rózsa és Ibolyát a mese mágikus-babonás világvégének példájaként említi hangsúlyozza, hogy Arany „magáévá tudja tenni a világvégépek archaikus változatait is” (2003: 31).

Értelmezésem szerint a mese mágikus-babonás jellege leírható a mentális terek modellezése révén. A FAUCONNIER által kidolgozott elméletben a mentális terek olyan részleges fogalmi struktúrákat jelentenek, amelyeket a szövegalkotással és -befogadással párhuzamos jelentéskonstrukció során ún. térépítő elemek segítségével (pl. idő- és helyhatározók, módosítószók) hozunk létre (vö. FAUCONNIER 1994; KÖVECSES–BENCZES 2010: 159).

A mese olvasása során négy egymásba fonódó mentális tér ismerhető fel: 1. a mesélés tere; 2. egy távoli, múltbeli tér, amely a mese cselekményének kibontakozási terepe; 3. egy természeti, tapasztalati tér és 4. a mágia tere.

4.2.1. A mesélés tere. Ez a mentális tér teremti meg a mesélés szituációjának képzetét, olyan térépítő elemek révén, amelyek az előadói aktus közvetlenségének imitálásához járulnak hozzá; ez működik olyan alaptérként, amelyből a többi eredeztethető. Az egyes szám első személyű, jelen idejű deiktikus középpontból történik meg ugyanis a mesélés terének kijelölése. Ez a tér, a mesélői pozíció ugyan nyelvileg kevésbé kidolgozott, azonban mégis hangsúlyos. A mesélő a történet közepe felé, egyetlen egy zárójeles kiszólásban jelenik meg:

(2) *(Mert, hogy ne felejtsem, mindig kiáltoza
A mellékszobából, hogy: Rózsa! Ibolya!)*

Ez az egyszeri feltűnés is térszervező szerepű, ráadásul a FELEJTÉS fogalomköre miatt kétszeresen is fontos: egyrészt a felejtés éppen a mese meghatározó alapmotívuma, másrészt a felejtés lehetősége a múlt terének megalkotottságára hívja fel a figyelmet.

Ez a szövegrészlet emellett a mesélés aktusának stilizálásaként is értelmezhető, hiszen az archiváló szándékú meseközlések szokásrendje ebben az időszakban szándékosan megtisztította a lejegyzett meséket a beszélői kiszólásoktól.

A mesélői pozíció nyelvi kidolgozatlansága ellenére a mesélés tere még néhány ponton szerepet kap: a mese történéseinek teréből a következő szövegrészletben a történet meséltségére, műfajára reflektálva történik visszacsatolás. A mesélés tere áttételesen: a tudatosság szubjektumának jelölt áthelyezése révén van jelen ebben a szövegrészben (vö. TÁTRAI 2011: 215), a szereplők tudása, illetve nem tudása, mentális világa visszahat a történet alakulására.

(3) *Hm! ha tudta volna a vasorru bába,
Mi forog Rózsának az esze ágába'...
De jó hogy most egyszer rövidebb az esze,
Nem lett volna másképp belőle szép mese.*

A mesélés módja még egy helyen előkerül a történet szövegében, utalva a szöveg írásbeli mivoltára is:

(4) *Mennyi ocsmány szitkot, átkot monda rája,
Még ezen felül is, álnok mostohája!
Istent is káromló, ördögös szavakat,-
Vétek volna könyvbe leirni azokat.*

Ez a mozzanat az elmondás módjának hangsúlyozásával egyrészt szintén rámutat a mese elbeszélt jellegére, a mesélés terének feltételes mód jelen ideje révén pedig a megalkotás nyitott lehetőségére is. Másrészt önreflexív módon a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenet korlátait is jelzi: „Arany meséje úgy teremti meg a szövegben a szóbeli eredet(i) fikcióját, hogy megjelöli, mi nem jelenhet meg nyomtatásban. Ezáltal utal az egymással össze nem mérhető nyelvek és médiumok közötti váltásra, de a versben megszólaló hang kimondhatatlan »másikjára« is” (RUTKAY 2016: 17). Ez a szövegrészlet a népiesség póriás hagyományának kiküszöbölésére, az akkulturációs szándékra (MILBACHER 2000) való metapragmatikai, metapoétikai utalás is egyben. Az Arany-műnek ez a mozzanata az imitált jelleghez is hozzájárul: mivel a népmese sémájának nem része az elmondás aktusára való utalás, az önmagára reflektáló szövegrész a mintától való távolodás, elkülönbözés egyik megvalósulása.

4.2.2. A távoli, múlt tér, a mese tere. A mese, a narratíva elsődleges kiépülésének terét a mese kezdetének tipikus formuláiban foglalt idő- és helyhatározók jelölik ki:

- (5) *Egyszer hol volt, hol nem - régecskén lehetett
S az óperenciás tengeren túl esett,*

Az idő- és helyhatározók által megteremtett távoltság a bizonytalanság képzetével is kiegészül. ARANY így fogalmaz a mesének e műfajjelölő sajátosságával kapcsolatban: „dévaj kezdő formulák [...] melyek, arra emlékeztetik a hallgatót, hogy itt nem valódi történettel, csak a képzelem szeszélyes játékaival van dolga” (/2012: 335).

A mese mentális terét a múlt idejű igealakok határozzák meg: az egyszerű múlt mellett az elbeszélő múlt is jelen van. Elfogadva azt az értelmezést, mely szerint az elbeszélő múlt felidéző, élménykifejező beszélői nézőpontot jelöl, azaz „a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést” képes kifejezni (TOLCSVAI NAGY 2017: 12), az ilyen igealakok használatát a mesélés teréhez való közvetlenebb kapcsolódásként értelmezhetjük.

A múlt terében a jelen idejű formák a párbeszédes részekben jelennek meg, a dialógusok pedig meghatározó részét alkotják az elbeszélte történetnek, biztosítva annak eleveenségét és dinamizmusát.

4.2.3. A mágikus tér. A távoli múlt térből nyílik meg a mágia, a varázslat tere, amely „a mesebeli metamorposist a valóhoz köti” (ARANY /2012: 336). Fontos térépítő elemei az átváltozásra, átalakulásra, átalakításra vonatkozó nyelvi kifejezések:

- (6) *Igen: én itt egy nagy szél vetéssé válok,
Belőled meg egy vén aratót csinálok*

A szó teremtő erejét mutatja, hogy a *lenni valamivé*, illetve a létige jövő idejű alakjai varázsigeszerűen működnek az elbeszélésben, a kimondással egyidejűleg a történetben maga az átváltozás is megtörténik:

- (7) *Most nekem itt legjobb kerek tóvá lennem,
Te pedig úszkáló kacsa lészesz bennem;
Majd lerakja szárnyát és begázol érted:
Akkor csald a mélyre, s bukjál vízbe, érted?*

A varázslat terében narratívaépítő módon, szintén a szó általi teremtés révén, átokként lép működésbe a TÉRBELI ELTÁVOLODÁS – FELEJTÉS metaforája:

- (8) *Ha elválnak tőled bármi kis távolra,
Felejtse el, mintha sose látott volna*

A mágikus térre jellemző emellett a fogalmak olyan összekapcsolódása, amely a metonimikusan kiterjesztett, animisztikus világalakítás nyelvi lehetőségét

teremti meg: a vércseppek, az emberi testnedvek alkalmasak az egyén helyettesítésére, cselekvőként lépnek fel helyette.

4.2.4. A természeti tapasztalati tér. A természeti tér a népdalokhoz hasonlóan nagyon fontos a népmesében is, ebben a szövegben is meghatározó, de a népdal esetében megfigyelttől (BARANYINÉ 2013) eltérően nem a perceptuális tér részét képezi. A természeti jelenetek egyrészt a mese távoli terének hátterét, hasonlatait dolgozzák ki, másrészt a mágikus tér átalakulásainak tipikus eredményei. A hasonlatok egyrészt a természet világára, másrészt a paraszti világ hétköznapi tapasztalati terére épülnek:

(9) *És mint szénahordó a szénás szekérre,
Felhasalt egy felleg puha tetejére;
Nézett jobbra-balra; de vetést nem látott,
Csak egy folyóvizet, meg egy rónaságot.*

A mágikus tér feltöltésében a FELHŐ, a SZÉL, a KÖD fogalomkörének, azaz az uralhatatlannak érzett, dinamikus változásokat mutató természeti erőknek van meghatározó szerepük, a folyamatos változás, a mozgás, az átalakulás legelemibb tapasztalataként.

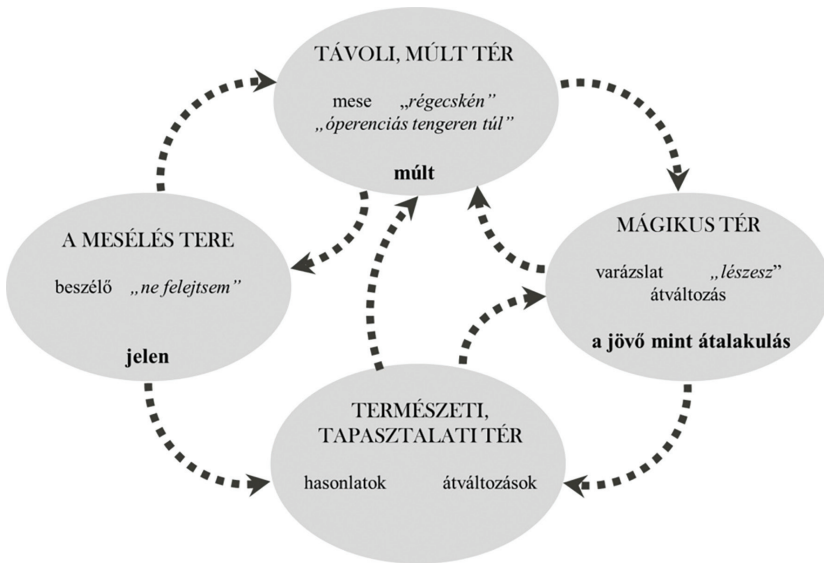
A leánykérő Rózsa számára szabott feladatok, mint például az erdő helyére ültetett szántóföld terméséből készülő kalács vagy a hegyen telepített szőlőből bor átalakulásainak folyamatában a TERMÉSZETI ERŐK LEKÜZDENDŐ AKADÁLYOK formájában jelennek meg, míg a csodás változások eredményei az az ember által megmunkált, a termékennyé tett természet jelenségei lesznek, AZ EMBERI MUNKA CSODA fogalmi összekapcsolódás révén.

A természeti jelenetek a történetben a mágia révén túllépnek a metaforizáció szintjén, és a narratíva alakítójává válhatnak, a gonosz mostoha pusztulása például a természeti képek szintjén történik meg:

(10) *S amint átkozódva szágulda előre,
Hát csak egy jégfelhő gombolyul belőle!
Elpaskolta kilenc helységnek határát;
A szegény paraszt nép sirathatta kárát.*

*Akkor a szélvészek összevesztek rajta,
Egy foszlányt belőle mindenik szakajta,
Hogy megosztzkodtak, szertesét futának
Így lett csúnya vége a gaz mostohának.*

Miként a (10) szövegrészlet is mutatja, a mágikus történések révén az emberi érzések, lelkiállapotok kivetülnek a természetbe, a hétköznapi tapasztalatokkal oda-vissza ható viszonyt alkotva. A mágia tere tehát a mese világán belül nem irrealitásként, nem vágyként jelenik meg, hanem megtapasztalt valóságként. A varázslat tere és a mese tere közötti viszony formálásához nemcsak az ÁTVÁLTOZÁS fogalma és az ezt kifejtő nyelvi lehetőségek, hanem a FELISMERÉS és a FEL NEM ISMERÉS fogalma is hozzájárul.

1. ábra

Mentális terek és viszonyaik a Rózsa és Ibolyában

A tündérmese műfajának sikeres imitálásához – feltételezésem szerint – nagymértékben hozzájárul, hogy Arany történetészövése a mentális tereknek olyan kiépülését és összekapcsolódását teremti meg, amely a mese hagyományos világalkotásának mintázataihoz igazodik. Ennek a feltételezésnek az igazolásához szükséges lehet a magyar folklór tündérmeséinek hasonló, a nyelvi, fogalmi szerveződésében felismerhető mentális terek azonosítása révén történő elemzése is. Ez a munka pedig hatékonyan egészíthetné ki a mesék, köztük a hagyományos folklórszövegek motívumainak azonosítását, tipikus jegyeik kutatását is (vö. PROPP 1975; BOLDIZSÁR 2004; BÁLINT 2007).

4.3. A népiesség további stílusjegyei. A mese hagyományos megoldásainak imitálásában szerepet kap az is, hogy a történet néhol kifejtetlen, epizodikus mozzanatokot tartalmaz, hiszen a szóbeliségben a lazábban kapcsolódó részek egymásutánisága a természetes mód a hosszabb történet elbeszélésére, „mert a valódi élet tapasztalata inkább hasonlít epizódok sorához” (ONG 1982: 145). Az egyes fejezetek közötti váltás többször is ugrásszerű Arany meséjében, a VIII. fejezet kezdete például egy teljesen új, addig nem szereplő szintéren, új szereplőkkel nyílik meg.

A népmesei stílus megalkotását szolgálja a szöveg elevenséget biztosító párbeszédesség jellege, a történet egy része a beszélők közötti, jelen idejű, egyenes idézetként megvalósuló dialógusokból bomlik ki, amelyet az indulatszavak, megszólítások, társalgásszervező elemek gyakorisága tesz léletszerűvé:

- (11) „Hej biz' - úgymond - felnő a leány, mint kender!
 Ó ugyan szükében nincsen a kérőnek:
 Tudj' a szösz, melyiket is fogadjam vőnek.”

*Erre szól az asszony: Hátha, lelkem, hátha
Még ma minden kérőt szépen elbocsátna [...]*

A (11) szövegrészlet emellett mutatja a beszélt nyelvre jellemző kivetések és hangzásbeli redukciók írásos jelölését, illetve a hétköznapi, az előbeszédre jellemző frazeologizmusok használatának meghatározó szerepét is. A gazdag, népies szóláskincs jelenléte meghatározza a mese egészét (pl.: *Egyet mondanék én, kettő lesz belőle; szidta, mint a bokrot*). A történet párbeszédek révén szövődő jellege pedig előremutat a balladapoétikai megoldások irányába is.

A két szerelmes főhős virágszimbolikája, az akkori magyar névkincsben még nem szereplő virágnevek alkalmazása is népköltészeti mintát követ. Ibolya nevéhez hosszabb hasonlatba épülő magyarázat is kapcsolódik, a szereplők megismerkedése pedig a népdalokból ismert, erotikus töltetű A SZERELMI AKTUS VIRÁGSZEDÉS metaforára épül:

(12) *„Ibolyám, gyer hozzánk; bizony meg nem bánod;
Szedek a kertünkben neked szép virágot.”*

*Mond Ibolya: „Minek olyan messze menni?
Van a mi kertünkben: ott is lehet szedni.”
Akkor hallgatott, még ezt a szót is bánta:
Pedig vágyott lelke Rózsa virágjára.*

A verses mese nyelvi világának egyéni, de a népi szemléletmódba simuló megoldásai a hétköznapi metaforák továbbírásai, a LAKOFF–TURNER által kidolgozásnak nevezett művelet (1989: 67–68) révén:

(13) *Alig győzte várni, hogy jöjjön az este;
Jött az egyszer aztán, mert az éj kergette.*

A (13) példában AZ IDŐ MÚLÁSA MOZGÁS hétköznapi metaforáját, A NAP-SZAKOK EGYMÁSUTÁNISÁGA KERGETŐZÉS metafora révén dolgozza ki, árnyalja tovább a szöveg.

A verses mese nyelvi megalkotottságát műfajimitációba épülő stílusimitációként értelmezve úgy tűnik, hogy a szöveg nyelvi megoldásai egyrészt leképezik és újramondják az Arany által a népmesének és a népköltészetnek tulajdonított nyelvi sajátosságokat, másrészt éppen az imitáció művelete révén reflektálva rájuk meg is újítják, át is alakítják azokat.

5. Összegzés. A Rózsa és Ibolya népiessége értelmezhető stílusimitációként, a nyelvileg megalkotott naiv elbeszélői hang, a népmesében létrehozott nyelv része az arany stílus sokféleségének. Mivel a stílusimitáció egy műfaj imitációjának részeként valósul meg, túlmutat a népi hangvétel megalkotottságán, az irodalmi folyamatokra nézve kettős hozadéka is van: egyrészt hozzájárul a mese műfajának az írásbeliségben való meghonosodásához; másrészt részt vesz egy olyan, egyszerűsége törekvő stílusminta formálódásában is, amely túlmutat a mese műfaján.

Az imitáció a népmesével való viszonyban, a műfaji és stílusműsémák újraírva, elkülönbözve történő megvalósítása révén, a hasonlóságok és különbségek dinamizmusából bomlik ki. A népmese világleképezési lehetőségeinek, az elbeszélés könnyedégének, élőbeszédyszerűségének és epizodikusságának visszaadása mellett a rímes, ritmikus jelleg és az írásbeliség vissza-visszatérő reflektáltsága jelzi a mese megalkotottságának imitációként értelmezhető jellegét.

Kulcsszók: népiesség, népmese, műfaj, stílusimitáció, műfajimitáció, mentális terek.

Hivatkozott irodalom

- Arany János 1888. *Hátrahagyott iratai és levelezése 3.* Kiadja Ráth Mór, Budapest.
- ARANY JÁNOS /2012. Eredeti népmesék. In: S. VARGA PÁL szerk., *Tanulmányok és kritikák 2.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 333–344.
- BÁLINT PÉTER 2007. *A meseszöveg változatai.* Didakt Kiadó, Budapest.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2013. *A magyar népdal térszemantikai megközelítése.* Doktori értekezés. ELTE, Budapest.
- BARTA JÁNOS 2003. Arany János és az epikus perspektíva. In: BARTA JÁNOS, *Arany János és kortársai I. Arany-tanulmányok.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 25–29.
- BOLDIZSÁR ILDIKÓ 2004. *Mesepoétika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FAUCONNIER, GILLES 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language.* Cambridge University Press, Cambridge.
- GULYÁS JUDIT 2010. „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERMANN ZOLTÁN 2012. Egy irodalmi program allegóriája – Arany János: *Rózsa és Ibo-lya.* In: HERMANN ZOLTÁN, *Varázs/szer/tár. A varázsmese kánonjai a régiség és a romantika irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 194–206.
- HORVÁTH JÁNOS 1927/1978. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KOROMPAY H. JÁNOS 1998. *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐSZEGHY PÉTER 1989. A népiesség fogalma az irodalomtudományban. In: JANKOVICS JÓZSEF – KÓSA LÁSZLÓ – NYERGES JUDIT – WOLFRAM SEIDLER szerk., *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében – Die ungarische Sprache und Literatur im Donauraum, I, Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján – Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Bécs. 183–189.
- KULIN FERENC 2001. A népköltészet fogalmi megragadása. In: KICZENKO JUDIT – THIMÁR ATTILA szerk., *A XIX. század vonzásában. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 148–156.
- KÜLLŐS IMOLA 2004. *Közköltészet és népköltészet: A magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- MARGÓCSY ISTVÁN 2005. Nép és irodalom (Tézismondatok és alapkérdések). In: SALLAI ÉVA szerk., „*De mi a népiesség...*” Kölcsey Füzetek. Kölcsey Intézet, Budapest. 305–318.
- MIKOS ÉVA 2015. A népiesség fogalma a néprajztudományban. *Irodalomtudományi Közlemények* 119: 89–107.
- MILBACHER RÓBERT 2000. „...földben állasz mély gyököddel...” (*A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázolata*). Osiris Kiadó, Budapest.
- ONG, WALTER J. 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Methuen, London – New York.
- ÓVÁRY ZOLTÁN é. n. *Rózsa és Ibolya. Arany János verses meséje*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest. Kézirat. (ELTE BTK Kari Könyvtár, It. 731. sz.)
- ÓVÁRY ZOLTÁN 1923–1924. Rózsa és Ibolya. Arany János verses népmeséje. *Ethnographia* 34–35: 23–30.
- PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS 1975. *A mese morfológiája*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- RUTTKAY VERONIKA 2016. Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120: 3–30.
- SEBESTYÉN GYULA 1917. Arany János és a hagyomány. *Ethnographia* 28: 184–196.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2007. Szájhagyomány és irodalom: kapcsolat vagy ellentét? In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *Szó, kép, zene. A művészetek összehasonlító vizsgálata*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 9–24.
- TARJÁNYI ESZTER 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Universitas Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk., *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 265–276.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkbén a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.10>
- TOLNAI VILMOS 1917. Arany nyelvészetről. *Budapesti Szemle* 45: 360–374.
- S. VARGA PÁL 2005. *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- VOINOVICH GÉZA 1938. *Arany János életrajza 1860–1882*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Folklorism, genre and style in *Rose and Violet* by János Arany

The aim of this paper is to analyse ‘Rose and Violet’, a tale in verse by János Arany, and thereby to show that the notion of folklorism, and texts related to the program of folklorism, are worth reconsidering in terms of the typical modes of linguistic elaboration, thus joining a process of reinterpretation now going on both in literary scholarship and in folklore studies. The analysis argues that the folkloristic character of a text can be taken to involve style and genre imitation; both its folkloristic features and its genre-bound qualities emerge by way of the dynamism of similarities to, and differences from, folk tales. The paper also discusses how the controversial character of the reception of that poem and of Arany’s own attitude to it can be related to the non-recognition of its imitative nature.

Keywords: folklorism, folktale, genre, genre imitation, style imitation, mental spaces.

DOMONKOSI ÁGNES
Eszterházy Károly Egyetem